

УДК 001.891.3:221.01,,20”

Природа трансформацій політичних інститутів

Олена Рибій,

магістр політології, аспірант

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Проблема інституціонального розвитку і трансформацій залишається однією з найменш розроблених аспектів інституціональних теорій. Окрім того, теоретичні підходи, що практикуються в межах „старого” і „нового” інституціоналізму, значно відрізняються за багатьма параметрами, зокрема за способами вирішення засадничих питань щодо динаміки інститутів. У статті розглядаються основні концепції інституціональної зміни, які пропонують нам різні „інституціоналізми” („старий”, нормативний, раціонального вибору, соціологічний, історичний). Їх аналіз дозволяє засвідчити поліморфність природи і сутності процесу трансформації політичних інститутів і дає змогу окреслити основні варіанти його пояснення.

Ключові слова: *інститут, інституціональна зміна, інституціональні теорії.*

The problem of institutional development and transformation is one of the least developed aspects of institutional theories. Furthermore, existing institutional approaches to political institutions differ greatly, especially when it comes to how they resolve fundamental issues of institutional dynamics. This article discusses basic concepts of institutional change, which are offered by a wide variety of institutionalisms („old”, normative, rational choice, sociological and historical). Their analysis allows for the disclosure of polymorphic nature and the essence of the transformational processes in political institutions and outlines the basic variants of its explanation.

Keywords: *institution, institutional change, institutional theories.*

Попри те, що генеза ідей про інститути активно досліджується щонайменше протягом двох останніх століть, навіть нині не існує згоди щодо універсального визначення цього концепту як серед представників суспільних наук, так і в межах окремих інституціональних теорій [1]. Відповідно, немає єдності й у вирішенні решти ключових інституціональних питань, знання про які доволі розпорошені та несистематизовані. Це пояснюється, з-поміж іншого, тим, що переважно в залежності від того, як розглядається інститут (як норма, регулятори поведінки, формальна організація, неформальне правило тощо), варіюється спосіб пояснення його основних характеристик, особливостей функціонування та зміни. Проте безперечним позитивним моментом значної розгалуженості міждисциплінарних інституціональних теорій, які ґрунтуються на різних методологічних платформах, є можливість залучити до досліджень джерел і природи трансформації різних видів суспільних інститутів, зокрема й політичних, напрацювання суміжних наук - економічної, соціологічної, історичної, правової тощо [2].

Перші систематизовані ідеї про інститути та їх динаміку були викладені у праці основоположника інституціоналізму Т. Веблена „Теорія дозвільного класу: економічне дослідження інституцій” (1899 р.). Перший інституціоналіст твердив, що за своєю природою інститути радше є консервативними утвореннями, факторами соціальної та психологічної інертності: „Звичний спосіб мислення має тенденцію продовжувати своє існування безмежно довго, окрім випадків, коли до зміни його примушують обставини” [3]. Як наслідок, їх реорганізація як стійких звичок мислення та стереотипів думки за своїм характером є адаптивною реакцією на зовнішній тиск динамічного середовища, інакше кажучи, є потребою реагування на зміни умов колективного життя та свідомості (звичок, традицій і людських нахилів).

Цікаво, що для Т. Веблена зміна способу мислення як головного рушія інституціональної зміни, у свою чергу, може бути спричинена еволюцією інститутів. У цьому контексті соціальні інститути - це не лише результат процесу відбору та пристосування, вони водночас є специфічними способами існування суспільства. Так, інститути створюють особливу систему суспільних відносин і, в свою чергу, є дійовим фактором відбору, але цього разу вже найбільш пристосованих до інституціонального середовища індивідуальних акторів [3]. Зрозуміло, що відданий старим звичкам бізнесмен, який відмовляється або нездатен вигідно використовувати сучасні правила кредитної системи, просто не зможе продовжувати брати участь у бізнесі та угодах [1]. Відповідно, відбір політичних акторів відбувається так само: ті з них, хто першим встиг зрозуміти вигоди та можливості нової системи правил і налагодити ефективну діяльність в її межах, може найкраще пристосуватись і згодом перейняти на себе домінуючу роль в політикумі.

Важливо зазначити, що паралельний видозміні людської свідомості процес трансформації інститутів може відбуватися надто повільно, і саме це часто зумовлює їх погане пристосування до більш динамічних інституціональних умов. За Т. Вебленом, інститути є продуктом процесів, які відбувалися в минулому, а не відображенням реального стану політичної системи: сьогоdnішній стан речей формує інститути завтрашнього дня шляхом процесу примусового відбору, а такий процес відбору і пристосування, враховуючи його природу, ніколи не наздожене кожний наступний стан суспільства [3]. Тому результати природного відбору та еволюції фактично неспроможні забезпечити стан повного узгодження між рівнем розвитку інституту й вимогами сучасності, а отже інститути приречені перманентно продовжувати інкрементальну, „наздоганяючу” адаптацію.

Інші представники „старого” інституціоналізму, такі як Дж. Гелбрейт та У. Мітчел [4], узалежнювали трансформації економічної, а також інших пов’язаних з нею сфер з розвитком техноструктур. У свою чергу, Дж. Коммонс важливою умовою динамізації інституціональної системи визнавав соціальні конфлікти, а розвиток інститутів пов’язував зі спричиненим суперечностями уточненням закладеного в інституціональну основу звичаю шляхом додавання нових робочих правил певних інститутів та організованих санкцій за їх недотримання [1].

Загалом в інститутах „старі” інституціоналісти були схильні вбачати основний засіб заважати спонтанному розвитку системи, тобто специфічний історично зумовлений стабілізуючий фактор, причина дієвості якого приховується у притаманному людям феномені соціальної та психологічної інерції [5]. Як наслідок, фокусуючись переважно на періодах стабільності, „старий” інституціоналізм доволі побіжно розглядав причини інституціональних змін, підхід до аналізу яких можна охарактеризувати здебільш як емпірично-описовий і технологічний. Характерно так само те, що „ранні” інституціоналісти у своїх дослідженнях, як правило, послуговувалися стратегією „wait and see attitude” („зачекати і подивитися”) - перед тим, як робити теоретичні висновки, вони вважали за потрібне зібрати повний фактичний матеріал та вивчити всі презентативні випадки. Фактична неможливість таких глобальних цілей стала однією з головних причин того, що загальна інституціональна теорія, так само, як і окремі самодостатні концепції інституціональної зміни, так і не склалися [6].

Численні напрями **нового інституціоналізму** (економічний (раціонального вибору), історичний, соціологічний, нормативний тощо) [7] по-своєму та до певної міри проливають світло на природу інститутів та їх зміни, так само, як і затемнюють загальну картину, адже кожен з них зобов’язаний дотримуватися певних теоретичних припущень [8, р. 568].

Відповідно до **нормативної інституціональної теорії** Дж. Марча та Дж. Олсена, природа інститутів, які, на їхнє переконання, є завжди соціально

сконструйованими об'єктами, а інституціональна зміна ґрунтується на нормативних, тобто заснованих на нормах і цінностях критеріях. За логікою нормативного інституціоналізму, інститути, які завжди мають певний власний запас легітимності й автономії, здатні самоусвідомлювати потребу адаптації. Необхідні еволюційні зміни досягаються через стимульовану внутрішніми мотивами постійну і поступову модернізацію організаційної структури, що, у свою чергу, задовольняє зацікавленість інститутів у посиленні своєї влади та „збільшенні території”.

Отже інститути, хоча вони й вмонтовані в систему правил і рутин, не є статичними, твердять Дж. Марч та Дж. Олсен, однак так само вони не можуть бути зміненими в довільному порядку й запланованими задалегідь: зміни, що виникають, більшою мірою відображають локальну адаптацію до локального досвіду, а отже є відносно безсистемними, непослідовними та „короткозорими” [9, р. 7]. Таким чином, інституціональна зміна не має на меті, більше того, ймовірно є і неспроможною досягти єдино оптимального набору показників функціонування інституту. Це відбувається, з-поміж іншого, через те, що рівновага, яка забезпечує максимальний рівень ефективності, може не існувати, або ж існувати одночасно в кількох точках чи бути недосяжною [9, р. 55]. Додатковими доказами недосяжності інституціональної рівноваги є непропорційність і непаралельність зміни інституціонального середовища та, власне, інституту (про те ж твердив свого часу й Т. Веблен): темпи адаптації інститутів, яка не може бути миттєвою та оперативною, не збігаються з динамічними темпами зміни інституціонального середовища.

У межах інституціоналізму раціонального вибору (Д. Норт, Е. Остром, К. Шепсл, О. Вільямсон) існують дві традиції розгляду інститутів: перший зображує інституціональні утворення як зовнішні примуси чи ззовні задану ігрову форму (К. Шепсл, Д. Норт), другий - як внутрішньо запроваджені самими „гравцями” правила, що відображають бажані способи та види колективної „гри” (А. Скотер, Р. Калверт) [10].

За визначенням Д. Норта, інституціональна зміна складається з „додаткових поправок до комплексу правил, норм і забезпечення їх дотримання, що становлять інституціональну основу” [11, с. 107]. Визнаючи складність і непередбачуваність суспільних підсистем, Д. Норт обґрунтовує здебільш інкрементальну, незначну та малопомітну інституціональну зміну. Зважаючи на те, що трансформації інститутів є складним процесом зміни прив'язаних до суспільства неофіційних правил, він вважає неможливими стрибкоподібні зміни, навіть якщо йдеться про раптові новації внаслідок революцій: якщо офіційні правила можуть змінитися за одну ніч внаслідок політичних чи юридичних рішень, то неофіційні обмеження, пов'язані зі звичаями, традиціями та кодексами поведінки, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої політики [12].

Друга ж традиція розгляду інститутів подає інституціональні

трансформації як процес максимізації корисності інститутів, результат цілеспрямованого дизайну. Інститути постають в такому випадку не спонтанно сформованими ціннісними системами, а продуктами свідомого вибору політичних акторів, які на власний розсуд віддають перевагу одній чи іншій формі інституціональної організації та закріплюють своє рішення в писаних конституціях та інших правових актах. Таким чином, цей напрям теорії раціонального вибору, оминаючи увагою питання поступових пристосувань та еволюції інститутів, за інституційною зміною вбачає планований процес, результатом якого є продукт раунду певних виборів, рішень щодо структур і правил [8, р. 57].

Згідно з імперативами **історичного інституціоналізму** (С. Стеінмо, П. Хол, К. Телен), інститути виникають в результаті подій, які належать до так званих „формативних періодів”, та вбирають в себе низку домінуючих колективних цінностей, здебільш повністю протилежних до вже існуючих домінантних норм і практик в системі [8, р. 570]. Відповідно, загроза для існування старих інститутів з боку нових інституціональних утворень викликає гострий конфлікт в інституціональному середовищі, який супроводжується політичними дебатами і боротьбою між адвокатами зміни та прихильниками статусу „quo”.

Оскільки історичний інституціоналізм віддає перевагу постійним, однотенденційним та непередбачуваним, що залежать від обставин, характеристикам історичного процесу інституціональної зміни [13] на противагу поступовій та функціональній інституціональній адаптації, то інститути в цій перспективі співіснують в певний логічний спосіб переважно завдяки „удачі”, аніж власному вдалому „дизайну” [14]. Отже для історичного інституціоналізму процеси інституціональної трансформації пов’язані, перш за все, не з інкрементальним розвитком, а з конфліктом всередині політичної системи. Така фаза біфуркації (за термінологією історичних інституціоналістів – „формативний період”) сприяє утворенню нових або ж переформатуванню старих інститутів на базі колективних цінностей, які на той час домінують.

Слід зазначити, що історичні інституціоналісти доволі лінійно витрактовують процес існування інститутів, штучно розмежовуючи фази їх розвитку. Пояснення потребують відхилення і парадокси, які неодмінно спостерігаються в задекларованому послідовному процесі від фази „тяглості”, стабільності інституту до періоду нового становлення, „формації”. Характерно, що історичні інституціоналісти схильні розглядати процес інституціонального становлення й консолідації як логічний та організований процес без особливих парадоксів і суперечностей, а також дає дуже мало прикладів „інституціонального провалу”, коли фактично неспроможні вирішити проблеми поточного порядку денного цінності, норми та процедури були успішно інституціоналізовані. Власне, те, що таких невдач не було, свідчить про фундаментальну проблему браку

емпіричних фактів у порівняльному інституціональному аналізі та про нездатність уявити видавки/збитки інституціонального функціонування. Крім тих, які можемо безпосередньо спостерігати [8, р. 571].

До аналізу інституціональних перетворень представники **соціологічного інституціоналізму** (Ф. Селзнік, Р. Фрідленд, Б. Пітерс, Б. Хогвуд) залучають якісні критерії (продуктивності, підвищення конкурентоспроможності тощо), використовуючи, як правило, структурний та функціональний методи [15].

Показово, що цей напрям неоінституціоналізму увібрав у себе низку ідей, які походять переважно з теорії організацій, і має схильність розглядати організації та інститути як взаємозамінні сутності, оформлення і функціонування яких значною мірою залежить від інституціонального середовища [8, р. 572]. Відповідно, природа інституціональних змін згідно з цим напрямом витлумачується в термінах взаємодії середовища й особливим чином оформлених організацій – інститутів, які розглядаються за зразком примусів, що існують для біологічних організмів в екологічній системі. Щоб вижити, інституціоналізовані організації мусять стати такими, як й інші організації, котрі вже довели свою здатність вижити, переконані соціологічні інституціоналісти. В контекст такого підходу органічно вписується концепт „організаційного дарвінізму”: між інститутами теж точиться видова боротьба за виживання, в результаті якої старі, не адаптовані до нових умов інститути, поступаються новим.

Хоча для цієї перспективи центральною темою є індивід і суспільство, а інститути розглядаються як посередники між ними, вплив заданої інституціональними рамками поведінки політичного актора на усталену систему вважається незначним. Отже можна говорити, що соціологічний інституціоналізм переносить рушійну силу інституціональних трансформацій у зовнішню сферу, яка реагує радше на вимоги й виклики інституціональної системи, аніж на зміни окремих індивідуальних політичних преференцій.

Можна зробити висновок, що питання виникнення суспільних інститутів та особливостей їх динаміки доволі побіжно й поверхово розглядається інституціональними теоріями. У свою чергу, важливо усвідомити, що глибинне розуміння трансформаційних процесів може сприяти подальшому виробленню конкретних моделей інституціональної зміни, які будуть корисними у справі модернізації інституціональних систем, які переживають етап свого становлення та вкорінення. Аналіз інституціональних теорій на предмет виявлення природи інституціональних змін показує, що кожна з них дає опис лише окремих аспектів, частково чи повністю ігноруючи інші, не менш важливі. Проте практично в кожній з течій інституціоналізму можна простежити визнання нелінійності життєвого циклу інституту – від фази „тяглості”, стабільного функціонування до періоду „формації” – нового становлення, яке відбувається в результаті сходинкової еволюції, революції, видового

витіснення тощо. Розуміння ж неоднорідності процесів інституційної зміни дозволяє вичленити дві концепції трансформацій – „дискретної природи” та „поступового розвитку”. При застосуванні цих концепцій слід враховувати також тип рухів інституційних трансформацій – ендогенний чи екзогенний (внутрішній чи зовнішній).

Отже, визнаючи те, що природа інституціональних трансформацій є поліморфною та неоднозначною, під час аналізу зміни політичних інститутів необхідно зважати на низку різнопланових параметрів, врахування яких дозволить досягти дифузії антагоністичних концепцій інституціональної зміни та виробити оптимальні критерії її дослідження.

Література:

1. Див.: **Commons J.** Institutional Economics // American Economic Review. - 1931. - Vol. 21; **Hodgson G.** What Are Institutions? // Journal of Economic Issues. - March 2006. - Vol. XL, №1; **March J., Olsen J.** Elaborating the „New Institutionalism” // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008.

2. Див.: **Шабанова М.** О некоторых преимуществах интеграции экономического и социологического анализа институциональных изменений // Экономическая социология. - Сен. 2006. - Т. 7, №4; **Blondel J.** About institutions, mainly, but not exclusively, political // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008; **Diermeier D., Krehbiel K.** Institutionalism as a Methodology // Stanford University: Research Paper Series, 2001. - №1699; **Zafirovski M.** Economic and Sociological Approaches to Institutions: Economy, Society and Law // European Journal of Law and Economics. - Jul 2000. - Volume 10, №1.

3. **Веблен Т.** Теория праздного класса. // <http://www.socioline.ru/node/998>

4. **Galbraith J. K.** The New Industrial State. - Boston, 1967; **Mitchell W. C.** Business Cycles. - University of California Press, 1913.

5. **Олейник А.** Институциональная экономика: институциональные рамки неоклассики // Вопросы экономики. - 1999. - №1. - С. 138 - 139.

6. **Peukert H.** Bringing Old and New Institutional Economics: Gustav Schmoller and Douglass C. North, Seen with Oldinstitutionalists' Eyes // European Journal of Law and Economics. - Mar 2001. - Volume 11, №2. - P. 93, 98.

7. **Айвазова С., Панов П., Патрушев С., Хлопин А.** Институционализм и политическая трансформация России // http://www.strategy-spb.ru/partner/files/3institutstionalizm_i_politicheskaya_transformatsiya_rossii.doc

8. **Peters B., Pierre J.** Institutions and time: Problems of conceptualization and explanation // Journal of Public Administration Research and Theory.

- Oct 1998. - Volume 8, №4. - P. 568.

9. **March J., Olsen J.** Elaborating the „New Institutionalism” // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 7.

10. **Shepsle K.** Rational Choice Institutionalism // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 24 - 25.

11. **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. - К.: Основи, 2000. - С. 107.

12. **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки; **North D.** Institutional Change: A Framework of Analysis // <http://econpapers.repec.org/paper/wpawuwpeh/9412001.htm>

13. **Sanders E.** Historical Institutionalism // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 39-55.

14. **Streeck W.** Rejoinder: on terminology, functionalism, (historical) institutionalism and liberalization // Socio-Economic Review. - 2005. - №3. - P. 580 - 581.

15. **Searing D. D.** Roles, Rules, and Rationality in the New Institutionalism // The American Political Science Review. - Dec 1991. - Volume 85, №4. - P. 1245.